

دفتر نشر و مکتوب‌های مجلس شورای اسلامی
آموزه‌ها و آراء و مقالات

تهدیدات تربیت دینی کودک و ارائه راهکارهای قرآنی و روایی

دکتر علی رجبی^۱

سمیرا احمدی نیاسر^۲

تاریخ دریافت ۹۶/۱۰/۲۷

تاریخ پذیرش ۹۶/۱۱/۱۵

صص ۷۵ - ۱۰۶

چکیده

امروزه آسیب‌های فراوانی تربیت دینی کودکان را تهدید می‌کند. این آسیب‌ها می‌تواند از ناحیه وراثت، محیط (خانواده، نهادهای آموزشی، وسایل ارتباط جمعی، دوستان، نهادهای حاکم بر جامعه)، و یا از ناحیه منابع و محتوای تربیتی باشد. شناخت این آسیب‌ها و جنبه‌های منفی آن در فعل و انفعالات تربیتی، کم‌اهمیت‌تر از شناخت جنبه‌های مثبت نیست. شناسایی این آسیب‌ها که در طول مسیر تربیت دینی ظاهر می‌شود و رفع آنها بهبود نظام تعلیم و تربیت دینی را در نسل‌های آینده به دنبال خواهد داشت. هدف از انجام این پژوهش بررسی عوامل موثر در آسیب‌های تربیت دینی کودک و ارائه راهکارهای قرآنی و روایی برای تربیت هرچه بهتر فرزندان است. در این پژوهش تک‌تک عوامل شناسایی و آثار و پیامدهای منفی هر

^۱ استاد حوزه و دانشگاه Ru.rajabi@gmail.com

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد ahmadiniasar@gmail.com

دفتر مشاوران پژوهشی و پژوهشگران در آموزه‌های قرآن و سنت

یک مورد بررسی قرار گرفته و راهکارهایی را جهت مقابله با این آسیب‌ها ارائه می‌نماید. اطلاعات این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و جستجو در کتابخانه‌ها و پایگاه‌ها و منابع اینترنتی جمع‌آوری شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد هرچند امروزه ممکن است خطراتی تربیت دینی کودکان را مورد هجوم قرار دهد؛ اما ما می‌توانیم با شناسایی به موقع آنها و به کار بردن شیوه‌های مناسب تربیتی که در قرآن و روایات به آنها اشاره شده است از جمله روش‌های زمینه‌ساز مانند: رعایت آداب معاشرت با همسر، تغذیه حلال مادر، رعایت آداب شیر دادن، انتخاب نام نیک، گفتن اذان واقامه در گوش نوزاد و روش‌های ایجابی مانند: محبت، تشویق و تنبیه، تکریم شخصیت، تلقین، عادت دادن، بازی، موعظه و روش‌های اصلاحی مانند: تغافل، پرهیز از عیب‌جویی و پرهیز از استدلال‌های فراتر از توانایی کودک، در تربیت صحیح کودکانمان تاثیر گذار باشیم.

کلید واژگان: قرآن، حدیث، تهدیدات تربیتی، تربیت کودک.

مقدمه

دوران کودکی بسیار حائز اهمیت است. امروزه تربیت دینی کودکان محصول کارکرد تمام خرده‌سیستم‌های فرهنگی - تربیتی اعم از خانواده، مربیان، رسانه‌های جمعی، گروه همسالان، و محیط اجتماعی است که ممکن است تهدیدات و آسیب‌هایی در مساله تربیت ایجاد نمایند. برای نمونه از جمله آسیب‌های تاثیر گذار تربیتی می‌توان به ناآگاهی خانواده و مربیان از مبانی و روش‌های تربیتی، اعتقاد داشتن به آموزه‌های غربی، اختصاص وقت حداقلی به امر تربیت و... اشاره

دفتر مشاوران پژوهشی و آموزشی در آئین اسلام

کرد. یک سری از آسیب‌ها نیز ناشی از پدیده‌های نوظهور مانند ماهواره، بازیهای رایانه‌ای، تلفن همراه، اینترنت می‌باشد که خود زمینه ساز نوع جدیدی از آسیب‌های اخلاقی، اجتماعی و روانی است. پدیده‌های نوظهور با توجه به بسط و گسترش در میان کودکان، از جمله ابزارهای بسیار مهمی جهت القای تفکر خاص و جهت‌دهی آینده جامعه است. در حال حاضر، این‌ها در میان کودکان جای خود را به عنوان یک سرگرمی باز کرده‌اند؛ ولی در پشت این پرده رنگین، مقاصد و اهداف دیگری از ارائه آنها وجود دارد. لذا اگر به سبک زندگی اسلامی توجه نشود کودک روش زندگی ناهنجار غربی را از این رسانه‌ها می‌آموزد و این ابزار به مرور زمان ذهن کودکان را از معارف اسلامی پاک می‌کند. پس برنامه ریزی برای شناسایی، پیشگیری و کاهش این آسیب‌ها لازم و ضروری است. دین اسلام نیز با این گونه آسیب‌ها و تربیت‌های نادرست مخالف است و به جای آن روش‌های سالم والگوه‌های عینی در دسترس مخاطبانش قرار می‌دهد که با به کارگیری آنها فرزندان به بهترین روش پرورش یافته و در آینده دچار سستی ایمان، اعتقادات و فرهنگ اسلامی نمی‌شوند.

این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که تهدیدات تربیت کودک در عصر کنونی چیست و راهکارهای قرآنی و روایی آن با رویکرد استفاده بهینه از ابزارهای نوین تربیتی کدامند؟

تهدیدات تربیتی

تهدیدات آن دسته عوامل مهم و مؤثری است که در روند تربیت دینی اختلال ایجاد می‌کند و تحقق آن را مشکل یا ناممکن می‌سازد. این تهدیدات ممکن است ناشی از وراثت، محیط، تغذیه، مربیان، روش و محتوای تربیتی باشد.

دفتر نشر و مکتوب‌های پژوهشی
تهدیدات ناشی از وراثت

برخی آسیب‌های تربیت دینی و اخلاقی فرزندان در وراثت ریشه دارند. هر چند در میزان تأثیر عامل وراثت در تربیت اختلاف است، اما در مجموع تأثیر آن غیر قابل انکار است. عامل وراثت از طریق ژن‌ها بر فرزندان تأثیر می‌گذارد و بسیاری از ویژگی‌های ظاهری و روانی والدین به کودکان منتقل می‌شود. (اسحاقی، سلوک علوی، ص ۱۳۸) این مطلب در قرآن بدین شکل بیان شده است آن‌جا که می‌فرماید: «وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنْ الْكَافِرِينَ ذِيَارًا» * إِنَّكَ أَنْ تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا أَفْجَارًا كَفَّارًا» (نوح / ۲۶ و ۲۷). در روایات نیز به تأثیر وراثت در شکل‌گیری شخصیت افراد اشاره شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کلامی می‌فرماید: «انظر فی آی نِصَابٍ تَضَعُ وَلَدَكَ، فَإِنَّ الْعِرْقَ دَسَّاسٌ»؛ بنگر فرزند خود را در کجا قرار می‌دهی که خون تأثیر خود را باقی می‌گذارد. (پاینده، نهج الفصاحه، ص ۲۶۶). حضرت علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «حُسْنُ الْأَخْلَاقِ بُرْهَانُ كَرَمِ الْأَعْرَاقِ». نیکوئی خویها دلیل گرامی بودن ریشه هاست. (آمدی، غررالحکم ودرر الکلم، ص ۳۴۶)

اسلام برای پیشگیری از وراثت‌های نامطلوب و به دنیا آمدن فرزندان ناقص و معیوب تعالیم و راهکارهای لازم را به پیروان خود ارائه کرده است. در قرآن آمده است که «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَ قَدِمُوا لِنَفْسِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مَلَاقُوهُ وَ بَشَرِ الْمُؤْمِنِينَ» (بقره/ ۲۲۳) یعنی نتیجه روابط زناشویی تولد فرزند صالح و توشه آخرت است. پیامبر گرانقدر اسلام صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: « أَنْكِحُوا الْأَكْفَاءَ وَ أَنْكِحُوا مِنْهُمْ وَ اخْتَارُوا لِنُطْفِئُكُمْ » بکوشید همسران هم‌سطح و هم‌شان را برای خودتان انتخاب بکنید و برای پرورش و رشد نطفه‌های خود بهترین‌ها را برگزینید. (مجلسی، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، ج ۱۰۳، ص ۲۳۶)

تهدیدات ناشی از محیط

بسیاری از آسیب های تربیتی از عوامل محیطی مانند: خانواده، مربیان، نهادهای آموزشی، رسانه- های گروهی و وسایل ارتباط جمعی اعم از رادیو، تلویزیون، اینترنت، ماهواره، دوستان و معاشران و نهادهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه نشأت می گیرد که در این مقاله سعی شده به تک تک این عوامل پرداخته شود.

تهدیدات ناشی از خانواده ها

از خطراتی که خانواده ها را در امر تربیت تهدید می کند، سهل انگاری خانواده ها در امر تربیت دینی، شخصیت رفتاری والدین در ارایه الگوی عملی رفتار دینی به فرزندان، دوگانگی و تضاد در رفتار والدین، عدم نظارت دقیق و مراقبت نکردن بر روند فعالیتهای فرزندان، بی توجهی به نیازهای جسمی (ناشی از فقر زیاد یا بی نیازی افراطی)، ناز پروردگی و تنعم در اثر افراط در محبت و نوازش های بی حساب، رفتارهای تحقیرآمیز با فرزندان، خشونت و سخت گیری های بی جا، تبعیض و بی عدالتی در رفتارها، توییح و سرزنش و ندادن آزادی در هفت سال اول زندگی می باشد.

در قرآن آمده: «یا ایها الذین آمنوا قُوا أَنْفُسَکُمْ و اَهْلِیکُمْ نَاراً و تَقُودُهَا النَّاسُ و الْحِجَارَةُ» (تحریم ۶۷) «ای کسانی که ایمان آورده اید خود و خانوادهی خود را از آتش دوزخ نگه دارید.» مفهوم «نگهداری خانواده از آتش» که ائمه اطهار علیهم السلام آن را به انجام امر به معروف و نهی از منکر تفسیر کرده اند، نقش نظارتی والدین نسبت به فرزندان را در بر می گیرد. و نگهداری خانواده نیز به وسیله تعلیم و تربیت درست و فراهم ساختن محیط پاک و به دور از هرگونه آلودگی فکری و

دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموزه‌ها و آداب اهل سنت

عملی حاصل می‌شود؛ (ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۲۸۶) امام باقر علیه السلام فرمودند: «يَحْفَظُ الْأَطْفَالَ بِصَلَاحِ آبَائِهِمْ». «حفظ فرزندان از خطرات و انحراف‌ها در صلاحیت و شایستگی (وظیفه‌ی) پدران آن‌هاست.» (مجلسی، پیشین، ج ۱۵، ص ۱۷۸) حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند وای بر فرزندان آخر الزمان از شیوه ناپسند پدرانشان. عرض شد یا رسول الله صلی الله علیه و آله پدران مشرکشان؟ فرمود: خیر پدران مسلمانی که چیزی از فرایض و احکام دینی را به فرزندان‌شان نمی‌آموزند و اگر هم خودشان بخواهند یادگیرند آنها را منع می‌کنند. (نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۶۲۵)

تهدیدات ناشی از مربیان

نبودن نظارت مستمر مربی بر مرتبی، به کارگیری شیوه‌های غلط در تربیت، رعایت نکردن سطوح سنی، جنسیتی و فرهنگی مربیان با آموزه‌های دینی، تطابق نداشتن گفتار مربی با عمل و رفتار، وجود نداشتن یا روشن نبودن آموزه‌های دینی و تعلیم غلط آموزه‌های دینی از جمله خطراتی است که ممکن است مربیان در مسیر تربیت به آن دچار شوند (میزگرد تعلیم و تربیت دینی، فصلنامه معرفت)، «اگر کودکان تضادی بین آنچه معلم می‌گوید و آنچه که عملاً انجام می‌دهد مشاهده کنند، آن‌ها آنچه را که می‌گویند نادیده خواهند گرفت و هر چه بیشتر، تحت تأثیر آنچه که انجام می‌دهد، قرار خواهند گرفت.» (کوهن، راهنمای عملی تدریس، ص ۳۰۸) در این باره، قرآن بیان داشته است: «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَ فَلاَ تَعْقِلُونَ » (بقره/۴۴) آیا مردم را به نیکی دعوت می‌کنید، اما خودتان را فراموش می‌نمایید؛ با این که شما کتاب آسمانی را می‌خوانید؟! آیا شما نمی‌اندیشید؟

تهدیدات ناشی از نهادهای آموزشی (مهد کودک ها)

در این مقاله از میان نهادهای آموزشی فقط به مشکلات مهدها اشاره می‌کنیم. در برخی از مهدهای امروزی ما شاهد این مشکلات هستیم، تغییر کاربری آموزشی به تفریحی، عدم وجود برنامه‌ای مدون، قانونی و یکسان برای مهدها، بی‌اهمیت شدن نقش والدین و نایمن شدن مادر برای کودک، تقلیل آموزش دینی به یادگیری و حفظ آیات قرآنی، عدم برانگیختگی فکری کودک، عدم رعایت موازین اسلامی، ترویج اصول غیر اخلاقی. برای برون رفت از این مشکلات بهتر است نظامنامه قانونی برای مهدهای کودک تهیه و تدوین گردد.

تهدیدات ناشی از وسایل ارتباط جمعی

تلویزیون

مهمترین مشکلات ناشی از استفاده بیش از حد تلویزیون عبارت است از مشکلات جسمی مانند: اختلال خواب، پایین آمدن ضریب هوشی، تأخیر در توانایی تکلم، اختلالات بینایی و از مهمترین مشکلات تربیتی از بین بردن دوران کودکی، اختلال در رابطه والدین با فرزندان، جایگزینی تلویزیون به جای مربی، تخیل، ایجاد ترس‌های بی‌مورد، خشونت، انزوا طلبی، الگوگیری نامناسب، قبح زدایی از مفاهیم زشت، تغییر معنای واژه‌های مقدس و بلوغ زودرس کودکان است. (عباسی ولدی، من دیگر ما)

روند کنونی ویژه برنامه‌های کودک، نشان از پرننگ شدن موسیقی بی‌هدف حرکات به اصطلاح موزون در این برنامه‌ها دارد. گاهی اوقات شعر و ترانه‌ای که خوانده می‌شود، بی‌معناست. که این

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌های قرآن و حدیث

روند سبب تغییر ذائقه کودکان در انتخاب روش شادی و سرگرمی در آینده می‌شود. از سوی دیگر بعضی برنامه‌سازان با ظرافت‌های انسان‌شناسی اسلامی آشنا نیستند و بیشتر برای تهیه برنامه‌ها به الگوهای خارجی تکیه می‌کنند. از طرفی موضوعات برنامه‌ها در حد فهم و زبان کودکان نیست. برای رهایی از مشکلاتی که تلویزیون ممکن است ایجاد کند بهتر است، خانواده‌ها به کودکان بفهمانند که برنامه‌های تلویزیونی بیشتر داستان‌های ساختگی است و با اتفاقات واقعی فاصله دارد. اهداف و تأثیرات منفی تبلیغات بازرگانی را برای کودکان گوشزد کنند، تماشای تلویزیون را با توجه به سن کودک محدود و به جای تلویزیون جایگزین‌های جذاب قرار دهند. (رضاییان بیلندی، رسانه و نقش والدین در تربیت فرزندان)

بازی‌های رایانه‌ای

امروز بسیاری از کودکان ایرانی بخش عمده‌ای از وقت خود را به بازی‌های رایانه‌ای اختصاص داده‌اند. جذابیت بسیار زیاد، ارزانی قیمت، فقدان و یا کمبود سایر امکانات، گسترش امکان فروش بازی‌های رایانه‌ای از علل روی آوردن کودکان به بازی‌های رایانه‌ای است. برخی از این بازی‌ها با اهداف ضد اخلاقی، اعتقادی و روان‌شناختی پی‌ریزی شده‌اند. از اهداف ضد اخلاقی این بازی‌ها می‌توان به لقاء روحیه خشونت، قبیح‌زدایی از گناه، اصرار بر انجام خطا و گناه، نمایش صحنه‌های غیر مجاز اخلاقی، اشاعه فرهنگ برهنگی، ارایه نمادهای غیر اخلاقی یا ضد اخلاقی، اسوه‌سازی از شخصیت‌های غیر اخلاقی و از اهداف ضد اعتقادی به نفی یگانگی و قدرت خدا، نفی معاد و قیامت، تضعیف یا تحریف ظهور منجی، اسلام‌هراسی و از اهداف روان‌شناختی به تجربه منفی نسبت به نمادهای اسلامی و احساس شکست اشاره کرد. این بازی‌ها ترس

دفتر مشاوران پژوهشی و آموزشی در امور اسلامی و اخلاقی

و وحشت همراه با هیجان، تبیل شدن ذهن، افزایش استرس و اضطراب، رفتارهای خشونت آمیز در بزرگسالی را به دنبال دارد.

هرچند در قرآن کریم به صورت مستقیم و با صراحت در باره بازی‌های رایانه‌ای مطلبی مطرح نشده است ولی از کلیاتی که در آیات ذکر شده است می‌توانیم حکم تولید بازی‌های انحرافی و مستهجن را استفاده کرد که در ادامه به نمونه‌ای از آن اشاره می‌کنیم: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَ أَضَلُّوا كَثِيرًا وَ ضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ» (مائده/۷۷) بگو: «ای اهل کتاب! در دین خود، غلو (و زیاده روی) نکنید! و غیر از حق نگوئید! و از هوس‌های جمعیتی که پیشتر گمراه شدند و دیگران را گمراه کردند و از راه راست منحرف گشتند، پیروی ننمایید». این آیه دلالت دارد که برخی از افراد چون خودشان گمراه شدند دیگران را نیز به گمراهی می‌کشاند که تولید کنندگان بازی‌های رایانه‌ای را می‌توانیم از مصادیق این گمراهان حساب کنیم. (صادقی، احکام بازی‌های رایانه‌ای) برای برون رفت از این مشکلات پیشنهاد می‌شود معیارهای استفاده از بازی‌های رایانه‌ای توسط والدین و مربیان تبیین شود، بازی‌های مناسب سن فرزندان خریداری شود، آسیب‌های بازی‌ها برای بچه‌ها تبیین شود، برای انجام بازی‌ها زمان مشخص تعیین شود، به کودکان وقت بیشتری اختصاص داده شود، از بازی‌های فکری و معمایی و نرم افزارهای آموزشی استفاده شود، والدین در انجام بازی‌ها کودکان را همراهی کنند، بازی‌های رایانه‌ای مناسب اخلاقی و آموزشی توسط متخصصان با انجام تحقیقات گسترده و میدانی ساخته شود.

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

اینترنت

جدایی فکری، عاطفی، بین والدین و فرزندان، در برخی موارد عمل کردن در جهت سلطه فرهنگی و ترغیب به ارزش‌ها و هنجارهای عمدتاً غیرمذهبی از آسیب‌های فکری، اجتماعی و فرهنگی اینترنت است. تعارض ارزش‌ها، اعتیاد به اینترنت، بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری شخصیت، شکاف نسل‌ها، انحرافات اخلاقی و جنسی، افسردگی و انزوای فردی و اجتماعی (شجاعی، روان‌شناسی و آسیب‌شناسی اینترنت، ص ۷) نیز از آسیب‌های اخلاقی استفاده بیش از اندازه اینترنت می‌باشد. از علایم و نشانه‌های آسیب‌های جسمانی هم می‌توان تیک‌ها، فشارهای عصبی، چشم درد، چاقی و انزوای اجتماعی، رکود فعالیت‌های معده، ایجاد چاقی، عدم جذب چربی‌ها، افزایش قند خون، کم شدن فعالیت کلی بدن و مشکلات تنفسی، افتادن سر شانه‌ها و خارج شدن ستون فقرات از حالت طبیعی را برشمرد. (حسینی، خانواده و اینترنت، ص ۳۰)

یکی از کارآمدترین راه‌ها برای مقابله با نکات منفی فناوری اطلاعات در فضای مجازی این است که کودک به گونه‌ای تربیت دینی شود که قلباً به طرف موارد ناشایست نرود. از راه‌های دیگر این است که فرهنگ استفاده از اینترنت به کودک آموزش داده شود. والدین باید هنگام استفاده فرزندان از اینترنت آنها را همراهی نمایند و به او گزینه‌های سالم را پیشنهاد دهند و هنگامی که از جنبه‌های مثبت اینترنت استفاده کرد او را مورد تحسین و تشویق قرار دهند.

شبکه‌های ماهواره‌ای

خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (نور/۱۹) همانا برای کسانی که دوست دارند گناه فاحش در بین مؤمنان شایع گردد (و محیط

دفتر مشاوران پژوهشی و آموزشی در آموخته‌ها و آوان سنت

زندگی‌شان آلوده گردد) عذاب دردناکی است. در واقع از دیدگاه و منطق قرآن، باز گو کردن زشتی‌ها و ارایه و ترویج آنها، نهی شده است؛ زیرا موجب آشکار سازی زشتی‌ها و بر ملا شدن آن‌ها می‌شود. امام رضا (ع) می‌فرماید: آن کس که گناه را نشر دهد، رانده است و آن کسی که گناه را پنهان می‌دارد، مشمول آمرزش الهی است. (کلینی، کافی، ج ۲، ص ۴۲۸) شبکه‌های ماهواره‌ای در قالب میان برنامه‌ها و آگهی‌ها، مظاهر ضد اخلاقی را تبلیغ می‌کنند و این گونه این رسانه به آرمان‌های تعالی بخش انسان‌ها و جوامع خدمت، خیانت می‌کند که در حال حاضر بیشترین خیانت ماهواره در ایجاد و رواج فساد و فحشا در میان نوجوانان و جوانان است. اگر برنامه‌های شبکه‌های ماهواره‌ای برای همه اعضای خانواده تورهای فکری پهن کرده و با پیام‌های ضد فرهنگی به دنبال اهداف خود هستند، بیشترین سرمایه‌گذاری را بر روی فکر کودکان انجام داده و فطرت پاک فرزندان را مورد آماج حملات خود قرار داده‌اند. ماهواره آموزشی است که به کودکی که قدرت تشخیص یا تفکیک واقعیت از افسانه را ندارد، ارزش‌ها، سبک زندگی، علایق و ارتباط جدید یاد می‌دهد. از تأثیرات منفی شبکه‌های ماهواره‌ای بر کودکان این است که کودک به نمانگ‌ها، موسیقی‌های کانال‌های ماهواره‌ای عادت می‌کند. تکرار برخی از تصویرها بر ضمیر ناخودآگاهش تأثیر گذاشته و وی را دچار مخاطره‌های روانی می‌کند. ماهواره خشونت و بی بندوباری را رواج می‌دهد و به علت غوطه‌ور کردن فرد به مسائل مادی او را از توجه به مسأله معاد و آخرت باز می‌دارد. (عباسی ولدی، محسن، بشقاب‌های سفره پشت بام مان)

با تقویت فرهنگ خودی، بومی، ملی و دفاع از ارزش‌های ملی، ارتقای سطح آگاهی خانواده در زمینه اثرات تخریبی ماهواره، برنامه ریزی مناسب برای اوقات فراغت کودکان، ترویج الگوهای

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

رفتاری مناسب، افزایش سطح دینداری و سطح درک و فهم فرزندان می‌توان با آسیب‌های ماهواره مقابله کرد.

تهدیدات ناشی ازدوستان وهمسالان

دوستان در شکل‌دهی به شخصیت کودکی نقش حساس و سازنده‌ای دارند رفیق ناسالم می‌تواند دوست خود را به صفات و ویژگی‌های ناپسند خود متمایل سازد. قرآن کریم درباره عواقب دوستی با ناهلان از زبان اهل جهنم چنین نقل می‌کند: «يَوْمَ يَعْصُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا يَا وَيْلَتَا لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا» (فرقان ۲۷ تا ۲۹) قیامت روزی است که انسان ظالم و گناهکار، انگشت حسرت به دندان می‌گیرد و می‌گوید: ای کاش با پیامبر، دوست و همراه می‌شدم، وای بر من! کاش فلان شخص گمراه را به دوستی نمی‌گرفتم؛ او مرا از یاد و راه حق منحرف و گمراه کرد و مرا به خذلان و خواری کشاند. ائمه دین نیز درباره دقت و بررسی در گزینش دوست، سفارش‌های اکیدی دارند، چنان که حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «من اتَّخَذَ اخًا مِنْ غَيْرِ اخْتِبَارِ الْجَاهِ الاَضْطِرَارِ الِى مِرَاقَفَةِ الاَشْرَارِ» کسی که ناسنجیده با دیگران پیمان دوستی می‌بندد، ناچار باید به رفاقت اشرار و افراد فاسد تن در دهد. (برازش، المعجم المفهرس لالفاظ غرر الحکم و درر الکلم، ص ۴۱۶).

راهکار اساسی و مطمئن برای بهبود و اصلاح روند دوست‌یابی برای کودک و نوجوانی که در آغاز راه و در حال شکل‌گیری شخصیت است، انتخاب دوستان مناسب و باایمان است و در این راه، شناخت ملاک‌ها و شاخصه‌هایی برای دوست‌گزینی، یاری‌گر والدین است.

دفتر مطالعات و پژوهش‌های دینی و فرهنگی
آموزه‌ها و اندیشه‌ها

تهدیدات ناشی از نهادهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی حاکم بر جامعه

آسیب‌های ناشی از ناحیه حکومت از آسیب‌های مهم در تربیت دینی است. عدم مشاهده رفتارهای عینی در متولیان جامعه دینی می‌تواند در هر سه جنبه از اهداف شناختی (مجموعه معارف و اعتقادات دینی)، اهداف عاطفی (تقید و پایبندی به ارزش‌های دینی) و اهداف رفتاری و عملی (عمل به آداب و فرایض دینی)، ایجاد اشکال و اختلال نماید. حکومت‌ها به فکر و عمل جامعه، جهت می‌دهند و اندیشه‌ها و باورهای خود را در میان مردم می‌گسترانند. سخن امام علی علیه السلام ناظر به همین مسأله است: «الْأَسُّ بِأَمْرَائِهِمْ أَشْبَهُ مِنْهُمْ بِأَبَائِهِمْ» مردم در روش‌های اخلاقی و صفات اجتماعی به حکومت‌های خود بیشتر شباهت دارند تا به پدران خویش. (حرانی، تحف العقول عن آل الرسول، ص ۲۰۷)

تاسیس یک نهاد و سازمان مستقل برای آسیب شناسی دینی جامعه، تبدیل آموزه‌ها و معارف ناب اسلامی به صورت مطالب کاربردی، پرورش مبلغین و معلمین آگاه به معارف دینی در حد نیاز جامعه. اصلاح رفتاری مسئولین نظام الگو سازی صحیح برای کودکان از جمله راهکارهای پیشنهادی در رفع آسیب‌های تربیت دینی نهادهای حکومتی است.

آسیب‌های ناشی از تغذیه (لقمه حرام)

امروزه تأثیر غذا بر رفتار و تربیت دینی فرزندان، امری انکارناپذیر است. از نگاه دین اسلام و عقل سلیم آدمی، دوری نکردن از مال حرام در نیازهای مادی زندگی مورد نکوهش بوده و حرام است و اثرات سوئی بر جان و دل انسان می‌گذارد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «كَسَبُ الْحَرَامِ يَبِينُ فِي الذَّرِيَّةِ» کسب حرام اثر خود را در ذریه‌ی انسان به جای خواهد گذاشت. (حرعاملی، وسائل

دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموزه‌های قرآن و حدیث

الشیعه، جلد ۱۷، ص ۸۲) محمد ابن مسلم از امام باقر علیه السلام در باره آیه «و شارکهم فی الأثوالِ وَ الأولادِ» (مجلسی، محمد باقر. پیشین، ج ۵۷، ص ۳۴۲) سؤال کرد و عرض کرد که مشارکت شیطان در اولاد به چه معناست. امام باقر علیه السلام فرمود: «مَا كَانَ مِنْ مَالٍ حَرَامٍ فَهُوَ شِرْكُ الشَّيْطَانِ قَالَ وَ يَكُونُ مَعَ الرَّجُلِ حَتَّى يُجَامِعُ فَيَكُونُ مِنْ نُطْفَتِهِ وَ نُطْفَةُ الرَّجُلِ» یعنی هر مالی که از راه حرام به دست آید، شیطان در او شریک است. و اگر کسی اثرات این مال در وجودش باشد و همبستر شود، در نطفه به وجود آمده نیز شیطان شریک است. (تفسیر عیاشی، ج ۲، ص ۲۹۹). آیت الله مظاهری در مورد تأثیر غذا می فرماید: غذای حرام در شقاوت اولاد تأثیر عجیبی دارد. غذای حرام، مال حرام، از هر آتشی بدتر است اگر نطفه بچه از غذای حرام منعقد شود رستگار شدن او کاری بس مشکل است. (مظاهری، تربیت فرزند از نظر اسلام، ص ۵۰)

بنابراین از آیات و روایات استفاده می شود که اگر بخواهیم فرزندان سالم، متدین، خوش خلق و ... داشته باشیم، ابتدا باید منبع اقتصادی نیازهای زندگی، حلال باشد و از لقمه حرام پرهیز شود تا تعلیم و تربیت اثر گذار باشد.

روش‌های تربیت اسلامی

مراد از روش‌های تربیتی، شیوه‌ها و رفتارهایی است که مربی جهت تحقق بخشیدن به اهداف تربیتی، به کار می‌بندد. در حقیقت، روش‌های تربیتی مظهر و نمود بارز کار تربیت‌اند و بخش اعظم موفقیت مربی و یک نظام تربیتی، در گرو شیوه‌هایی است که او برای رسیدن به اهداف تربیتی اتخاذ کرده و به کار می‌بندد. به همین جهت گزاره نیست اگر بگوییم که خطرترین و دشوارترین مرحله از فرآیند تربیت، تعیین و تشخیص روش تربیتی و استفاده و به کارگیری صحیح و مؤثر آن

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌های اخلاق و سبک زندگی

است. در اسلام روش‌هایی بیان شده که می‌توان آن‌ها را به سه دسته، روش‌های «زمینه ساز»، «اصلاحی» و «ایجادی» تقسیم نمود.

روش‌های زمینه ساز

برخی روش‌های مطرح شده در آیات و روایات، زمینه ساز تربیت صحیح می‌باشند که از مهمترین آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد.

آداب معاشرت با همسر

رعایت آداب معاشرت با همسر زمینه مناسبی را برای تربیت فرزند فراهم می‌کند چرا که چگونگی آمیزش زن و شوهر، تأثیر مستقیم در روح و جسم فرزند دارد. ذکر نام و یاد خدا، با وضو و طهارت بودن و دعا کردن قبل از آمیزش، موجب جلوگیری از دخالت شیطان در انعقاد نطفه می‌شود و از سوی دیگر آمیزش باید با آرامش قلب و اعصاب راحت صورت پذیرد، تا نطفه بدون اضطراب در رحم قرار گیرد. (راجا، روش‌های زمینه ساز تربیت فرزند از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام)

تغذیه مادر

موضوع غذا و تغذیه در قرآن کریم از اهمیت بسیاری برخوردار است در قرآن آمده است: «فلینظر الانسان إلى طعامه» (عبس/ ۲۴) انسان باید به غذای خویش بنگرد. یعنی انسان هنگامی که بر سر سفره می‌نشینند دقیقاً بنگرد که آن‌ها را از چه راهی تهیه کرده؟ حلال یا حرام؟ مشروع یا نامشروع؟ و به این ترتیب جنبه‌های اخلاقی و تشریحی را مورد

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

توجه قرار دهد. در جای دیگر قرآن آمده: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا» ای مردم، از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه را تناول کنید. خداوند در چهار آیه (بقره/۱۶۸ - مائده/۸۸ - انفال/۶۹ - نحل/۱۱۴)، «حَلَالًا طَيِّبًا» را آورده است. یعنی حلال و طیب باشد. غذای حلال در هنگام تشکیل نطفه تأثیر شگرفی روی فرزند دارد. بنابراین باید به تغذیه مادر در دوران بارداری توجه ویژه‌ای شود.

شیردادن کودک

پس از دوران جنینی، مهم‌ترین و سرنوشت‌سازترین دوران، دو سال زمانی است که کودک از شیر تغذیه می‌کند و نخستین گام‌های زندگی خود را در این دنیا بر می‌دارد. در آیات قرآن در چند مورد به بحث شیردادن کودکان اشاره می‌کند که یکی از این موارد آیه ۲۳۳ سوره بقره است که در آن خداوند با تفصیل بیشتری نسبت به سایر آیات در مورد آن صحبت می‌کند. «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْفِقَ الرِّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بَوْلِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلُهُ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ.» مادران، فرزندان را دو سال تمام، شیر می‌دهند. (این) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده [پدر]، لازم است خوراک و پوشاک مادر را به طور شایسته (در مدت شیر دادن پردازد، حتی اگر طلاق گرفته باشد). هیچ کس موظف به بیش از مقدار توانایی خود نیست! نه مادر (به خاطر اختلاف با پدر) حق ضرر زدن به کودک را دارد، و نه پدر و بر وارث او نیز لازم است این کار را انجام دهد [هزینه مادر را در دوران شیرخوارگی

دوستان عزیز! در آموزه لاخوان سنت

تامین نماید] و اگر آن دو، با رضایت یکدیگر و مشورت، بخواهند کودک را (زودتر) از شیر باز گیرند، گناهی بر آنها نیست و اگر (با عدم توانایی، یا عدم موافقت مادر) خواستید دایه‌ای برای فرزندان خود بگیرید، گناهی بر شما نیست، به شرط اینکه حق گذشته مادر را به طور شایسته بپردازید و از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید و بدانید خدا، به آنچه انجام می‌دهید، بیناست!

امام علی علیه السلام در اهمیت شیر دادن می‌فرماید: «ما من لبن رضع به الصبی اعظم برکة علیه من لبن امه.» چیزی برای کودک سودمندتر و پربرکت‌تر از شیر مادر نیست. (حرّ عاملی، پیشین، ج ۱۵، ص ۱۷۵) در جای دیگر می‌فرماید: «الرُّضَاعُ يُعَيِّرُ الطَّبَاعَ»؛ شیر، سرشت آدمی را دگرگون می‌سازد» (مجلسی، پیشین، ج ۱۰۳، ص ۳۲۳)

انتخاب نام نیک

خداوند برخی امور را مورد عنایت خود قرار داده و از آنان تعبیر به (سنت الهی) نموده است. نامگذاری نیز یک سنت الهی است. در قرآن آمده است: «يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا» (مریم/۷) ای زکریا! ما تو را به فرزندی بشارت می‌دهیم که نامش "یحیی" است و این نام را برای هیچ کس پیش از او برنگزیده‌ایم. نام، همواره، تا پایان عمر و بلکه بر اساس روایات حتی در قیامت نیز همراه شخص است، بیش‌ترین چیزی است که فرد به آن خوانده می‌شود و نشانه فرهنگ خانوادگی فرد است. از این رو در روایات نیز یکی از حقوق فرزند بر پدر این شمرده شده است که نامی نیکو برای فرزندش، انتخاب نماید. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «أَنَّ أَوَّلَ مَا يَنْحَلُّ أَحَدُكُمْ وَكَلَّةَ الْإِسْمِ الْحَسَنِ، فَلْيُحْسِنْ أَحَدُكُمْ إِسْمَ وَكَلَدِهِ» نخستین هدیه‌ای که هر یک از شما

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
دوفصلنامه پژوهش‌های علمی در آموخته‌ها و اوزان سنت

به فرزند خود می‌دهد، نام نیکو است؛ پس بهترین نام را برای فرزند خود انتخاب نمایید. (حر عاملی، پیشین، ج ۱۵، ص ۱۲۲)

گفتن اذان واقامه در گوش نوزاد

در آداب دینی، اولین کارها پس از تولد، اذان گفتن در گوش راست نوزاد و اقامه گفتن در گوش چپ او است. گفتن اذان واقامه یک پیام بسیار مهم را اعلام می‌کند که: «پدران و مادران و اطرافیان نوزاد! از آغاز تولد نسبت به آنچه به گوش کودک می‌رسد، حساس باشند و تلاش کنند تا صدایی جز صدای الهی را نشنود و آوایی جز آوای خدایی در اطراف او پخش نشود» (قاسمی، دوران طلایی تربیت). امام صادق علیه السلام روایت می‌کند که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «مَنْ وُلِدَ لَهُ مَوْلُودٌ فَأَيُّوَدُّنْ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى بِأَذَانِ الصَّلَاةِ وَ الْيُسْرَى فِي الْبُسْرَى فَإِنَّ ذَلِكَ عِصْمَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» هرکسی که فرزنددار شد، در گوش راستش اذان و در گوش چپش اقامه بگوید؛ زیرا این کار فرزند را از شیطان دور کرده، در امان می‌دارد. (کلینی، پیشین، ج ۶، ص ۲۴)

روش تأمین امنیت

فرزندان باید در خانه احساس امنیت و آرامش روانی کنند و کانون خانواده را بهترین و امن‌ترین پناهگاه بدانند. امنیت یعنی "درک جزء از کل" و اعتماد به کل (در کودکی این کل والدین هستند و در آینده این کل خدا خواهد بود). امنیت یعنی انسان این درک را داشته باشد که جزئی از کل است و آن کل در هر شرایطی از او حمایت می‌کند و انسان به آن اعتماد داشته و ترسی ندارد. امنیت فردی را باید در ایمان واقعی و آرامش روحی و یاد خداوند متعال جستجو کرد. خداوند در قرآن می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ» (انعام/۸۲)

دوستان عزیز! در آموزه لا و ان سنت

آنها که ایمان آوردند، و ایمان خود را با شرک و ستم نیالودند، ایمنی تنها از آن آنهاست و آنها هدایت یافته گانند.

روش‌های ایجادی

مراد از روش‌های ایجادی، روش‌هایی است که در ایجاد یک رفتار تازه یا تداوم و تثبیت رفتارهای نیک و درست، به کار می‌آید و مهمترین آنها عبارتند از:

محبت ورزی

شکی نیست که همه‌ی انسان‌ها به فرزندان خود عشق می‌ورزند و آنها را مثل پاره‌ی تن خود دوست می‌دارند در آیات قرآن محبت پدران یعقوب و ترس و نگرانی او درباره یوسف، را اینگونه بیان می‌دارد که: « قَالَ إِنِّي لَيَحْزَنُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَ أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَ أَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ » (یوسف/۱۳) یعقوب گفت من از آن ترسان و پریشان خاطرم که از او غفلت کنید و گرگ او را بخورد. یا در باره مهربانی و دلسوزی ابراهیم عليه السلام نسبت به ذریه و فرزندان نیز اینگونه آمده: « رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَ ارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ ». (ابراهیم/ ۳۷) پروردگارا، من برخی از ذریه و فرزندان خود را به وادی بی‌کشت و زرع نزد بیت‌الحرام تو مسکن دادم، پروردگارا، تا نماز را به پا دارند، پس تو دل‌هایی از مردمان را به سوی آنها مایل گردان و به انواع ثمرات آنها را روزی ده، باشد که شکر تو به جای آرند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: « أَحِبُّوا الصَّبِيَانَ وَ ارْحَمُوهُمْ » به کودکان محبت بورزید و مورد شفقت‌شان قرار دهید. (طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۳۱) و در جای دیگر می‌فرماید: « مَنْ فَرَحَ ابْنَتَهُ فَكَأَنَّمَا أُعْتِقَ رَقَبَةً مِنْ وَوَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَ

دوستان عزیزان! در آموزه اولاد آن سنت

مَنْ أَقْرَبَ بَعِيْنِ ابْنِ فَكَأَنَّمَا بَكَى مِنْ خَشِيَّتِهِ اللهُ. کسی که دخترش را خوشحال کند، مثل آن است که بنده‌ای از فرزندان اسماعیل را آزاد کرده باشد و کسی که پسری را خوشحال کند، مثل آن است که از ترس خدا گریسته باشد. (حرعاملی، پیشین، ج ۲۱، ص ۵۱۴) هم چنین امام صادق علیه السلام در این باره می فرماید: «أَكْثَرُوا مِنْ قُبْلَةِ أَوْلَادِكُمْ، فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قُبْلَةٍ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ مَسِيرَةَ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ.» فرزندان خود را زیاد ببوسید، به درستی که برای هر بوسه ای، درجه ای برای شما در بهشت، به اندازه ی مسیر پانصد سال خواهد بود. (همان، ص ۴۸۵)

تشویق و تنبیه

تشویق و تنبیه به عنوان امری مسلم در تربیت اسلامی شناخته و پذیرفته شده است. گاهی تشویق به تنهایی درقرآن به عنوان؛ ابزار تأثیرگذارآمده است. مانندآیه: « آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَأَنْفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ» (حدید/۷) به خدا و رسولش ایمان بیاورید و از آن چه خداوند، شما را در آن جانشین قرار داده است انفاق کنید. پس کسانی از شما که ایمان آورند و انفاق کنند، برای ایشان پاداش بزرگی است. گاهی نیز تنبیه به عنوان عامل تأثیر گذار آمده است. « من يشاقق الله و رسوله فان الله شديد العقاب» (انفال/۱۳) هر کس با خدا و رسولش مخالفت ورزد، پس (بترسد که) همانا عذاب خداوند، شدید و سخت است.

در جایی از قرآن نیز پاداش و تنبیه همراه هم آمده است مانند: « بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره/۸۱) آری، هر کس کردار زشت بیانداوخت و کردار بد بر او چیره شد، هرکه باشد، اهل دوزخ است و در آن آتش، پیوسته ماندگار خواهد بود و کسانی که ایمان

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

آوردند و کارهای نیک و شایسته کردند، اهل بهشت هستند و پیوسته در بهشت، جاوید خواهند ماند.

تشویق نیز مانند هر امر دیگر هنگامی نتیجه بخش و مثبت است که بر اساس آداب و ویژگی‌های درست به کار رود. کوچک‌ترین بی توجهی به این ویژگی‌ها نه تنها اثر تربیتی نخواهد داشت، بلکه شخصیت فرد را تخریب خواهد کرد. متناسب بودن تشویق با رفتار، ایجاد انگیزه همراه با مهارت، رعایت اعتدال، دائم مطرح نکردن کودک جلوی دیگران، و همراهی تشویق با خلاقیت از ویژگی‌های عام تشویق است. (سلطانی، نشست تشویق و تنبیه)

تنبیه نیز به معنای آگاه ساختن، هشیار نمودن و عامل اظهار انزجار از رفتار نادرست دیگری است. تنبیه مال زمانی است که کودک از فضای ارزش‌ها خارج شود. کودکی که از فضای ارزش‌ها خارج می‌شود یعنی در حال خروج از قالب است. با قدرت، بدون خشونت باید جلوی گرفتار شدن او را بگیرد. هدف اصلی در تنبیه کودک، اصلاح و تربیت روح او است و بنابر اصل «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ» (مجلسی، پیشین، ج ۷۱، ص ۳۲۷) باید حسن انصاف و نفس لوامه‌ی او متأثر شود و او را از خطا حفظ کند، تنبیه کودک باید از ضعیف به شدید باشد و مناسب کاری باشد که انجام داده است. (فیاض بخش، کرامت نفس در تربیت کودک)

تکریم شخصیت

یکی از روش‌های صحیح و کارآمد در تربیت انسان، روش احترام و «تکریم شخصیت» است. خداوند متعال در قرآن کریم بنی آدم را تکریم نموده است و هیچ موجودی را برتر از او نیافریده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ

دُفُصْلَانِ بِرُؤُوسِ الْبُحْرَانِ فِي رَأْسِ الْبُحْرَانِ
وَمَنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (اسراء/۷۰) ما فرزندان آدمی را گرامی داشتیم و آن‌ها را در خشکی و دریا بر

مركب‌های راهوار سوار کردیم و از انواع غذاهای پاکیزه به آنان روزی دادیم و بر بسیاری از مخلوقات برتری بخشیدیم» از آیه مزبور چنین استنباط می‌کنیم که خداوند بر نوع بشر منت نهاده و به او دو چیز بخشیده است: یکی کرامت و بزرگواری و دیگری برتری بر سایر مخلوقات. نظر به این که انسان از این دو مزیت عالی و فطری برخوردار است، احترام و تکریم وی یک وظیفه اساسی است که هیچ عاملی نباید آن را متزلزل سازد.

پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «لَا تَحْقِرَنَّ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَإِنَّ صَغِيرَهُمْ عِنْدَ اللَّهِ كَبِيرٌ». مبدا انسانی را کوچک بشمارید و تحقیر کنید که کوچک آنان نزد خدا بزرگ است. (ورام ابن ابی فارس، تنبیه الخواطر و نزهة النوادر، ص ۳۱) شیوه‌های مختلف تکریم و احترام کودکان، در سیره معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام شامل: به استقبال رفتن، اجازه گرفتن، دعوت کردن و اجابت کردن دعوت کودکان، عیادت کردن، صدا زدن محبت آمیز، مشارکت دادن او در کارها و... می باشد.

تلقین

در هفت سال اول زندگی تلقین می‌تواند یکی از مهمترین روش‌های تربیتی محسوب شود، زیرا خلق درونی از طریق گفتار و رفتارهایی که از وی سر می‌زند شکل می‌گیرد. برطبق این روش باید ظاهر کودک را به سمت گفتارها و رفتارهای مطلوب سوق داد. تلقین می‌تواند قولی، فعلی و یا هردو باشد. منظور از تلقین قولی این است که به کودک بیاموزیم سخنانی را بر زبان جاری کند و از این طریق در معرض حالات مطلوب درونی قرار گیرد. مثلاً پدر درباره فرزند خود، خطاب به کودک یا خطاب به دیگران در حضور کودک می‌گوید: کودک من خواهر و برادر هایش را دوست

دو فصلنامه پژوهشی در آموزه‌های قرآن و حدیث

دارد. تلقین فعلی آن است که کودک را در معرض انجام عمل قرار دهیم تا از این طریق حالات درونی مطلوبی در او ایجاد نماییم. مثلاً اگر پولی را به کودک بدهیم تا به فقیری بدهد با این عمل انگیزه و کشش کمک به دیگران را در وی پدیدار می‌کنیم، و اگر تلقین فعلی و قولی با هم همزمان باشد تاثیر آن مضاعف خواهد شد حضرت امیر مومنان علی علیه السلام نیز این روش را مورد توجه قرار داده و فرموده‌اند: «ان لم تکن حلیماً فتحلّم، فإِنَّهُ قَلٌّ مَنْ تَشَبَهَ بِقَوْمٍ إِلَّا أَوْشَكَ أَنْ يَكُونَ مِنْهُمْ» اگر بردبار نیستی، خود را همانند بردباران نما، زیرا بسیار اندکند کسانی که خود را به گروهی همانند می‌کنند و یکی از آنان نمی‌شوند. (حرعاملی. پیشین، ج ۱۵، ص ۳۶۸)

عادت دادن

وقتی انسان، عملی را به‌طور مستمر تکرار کرد به تدریج به آن خو کرده و حالتی در نفسش به وجود می‌آید که اصطلاحاً عادت نامیده می‌شود. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «عوّد نفسک الجمیل؛ فأنه یُجمِل عنک الأحدوثُ و یُجزِل لکِ المثوبَةُ». خویشتن را به نیکوکاری عادت بده، زیرا آنچه را که از تو پدید آید زیبا می‌سازد و پاداشت را نزد خدا بسیار و کامل می‌گرداند. (آمدی، پیشین، ص ۳۲۲)

دوران کودکی، دوران تکوین عادت‌ها است؛ عادت‌های خوب یا بد. کودک در این زمان حساس و در تکوین عادت‌ها، شدیداً به مراقبت‌های پدر و مادر و مربیان نیاز دارد. آداب سخن گفتن، آداب معاشرت، مسئولیت‌پذیری، کار کردن، اشتراک و تعاون در اداره امور زندگی، تخلق به اخلاق نیک، اجتناب از اخلاق زشت، شناخت وظایف دینی و عمل به آنها، حضور در مساجد و مجالس دینی در زمان کودکی و در فرصت‌های مناسب، باید پی‌درپی پایه‌گذاری شود تا به صورت عادت در آید. در چنین صورتی وقتی بزرگ شد انجام آن‌ها برایش آسان خواهد بود و غالباً ادامه خواهد یافت. (امینی، اسلام و تعلیم و تربیت، ص ۸۸)

دفتر مشاوران و پژوهشگران
رعایت مساوات و عدالت

رعایت عدالت و رفتار هماهنگ با کودکان نیز یکی از روش‌های تربیتی اسلام است. رعایت عدالت در بین فرزندان باعث جلب اعتماد فرزندان و عامل مهمی در تربیت صحیح آنان است که در قرآن نیز بدان اشاره شده است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى» (مائده/۸) عدالت پیشه نمایید که به تقوا نزدیک‌تر است. در روایات اسلامی نیز به این مهم توجه شایانی شده و هر کدام از حضرات معصومین علیهم‌السلام نیز به آن سفارش و بر اجرای صحیح آن اصرار داشته‌اند. پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «اعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ كَمَا تُحِبُّونَ أَنْ يَعْدِلُوا بَيْنَكُمْ» بین فرزندان خود به عدالت رفتار نمایید همان طور که دوست دارید دیگران با شما به عدالت رفتار کنند. (مجلسی، محمد باقر، پیشین، ج ۲۳، ص ۱۱۳)

بازی

در قرآن کریم در داستان حضرت یوسف علیه‌السلام به این معنا می‌توان پی برد که بازی و تفریح یک ضرورت فطری است. برادران حضرت یوسف علیه‌السلام در توجیه بردن برادرشان به صحرا این گونه گفتند: «أَرْسَلَهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعُ وَيَلْعَبُ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (یوسف / ۱۲) ای پدر فردا یوسف را با ما به صحرا بفرست تا در چمن و مراتع بگردد و بازی کند. حضرت یعقوب علیه‌السلام نیز با این درخواست مخالفت نکرد و فرمود که یوسف علیه‌السلام نباید به بازی مشغول شود. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در کلامی شیوا می‌فرماید: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَصَابَ لَهُ» کسی که نزد او کودکی هست، باید به حالت کودک در آید و با او هم‌بازی شود. (ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۲۷۵) پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با این کلام اهمیت هم‌نشینی و بازی با کودکان را خاطر نشان می‌سازد، تا مربیان و والدین علاوه بر این که

دفتر مشاوران و پژوهشگران در آموزه‌ها و آداب سنت

از بازی‌ها و شیطنت‌های کودکان خود ناراحت و ناامید نشوند، بلکه با آنان همراهی کنند. بازی با کودکان یکی از راه‌های اظهار محبت به آنهاست و آثار نیکویی دارد و علاوه بر نشاط و شادی کودک باعث رشد استعدادها و تلطیف احساسات او می‌شود و والدین می‌توانند در ضمن بازی با کودک نکات اخلاقی و ارزش‌های انسانی را به او بیاموزند.

بازی مفید نباید تحمیلی باشد، فعال و همراه حرکت، متنوع، طبیعی و زمینه ساز خلاقیت باشد، (عباسی ولدی، پیشین) یکی از یاران نبی اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به نام سهل بن سعد می‌گوید: رسول خدا بر گروهی از کودکان گذشتند که خاک بازی می‌کردند. یاران پیامبر که با حضرت بودند، دیدند که لباس و دست‌های کودکان کثیف شده‌است. گفتند: بچه‌ها بروید خانه‌هایتان تا تمیزتان بکنند. پیامبر فرمود: بچه‌ها را رها کنید. بهار و گلستان زندگی آنان خاک است. (هیثمی، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، ج ۸، ص ۱۵۹)

موعظه

کودکان در سنین کم در مقابل پند و اندرزهای کلامی مقاومت نشان نمی‌دهند، پس در این سنین می‌توان آنها را نصیحت کرد. اما نصیحت فراوان اثر آن را از بین می‌برد. درقرآن کریم آیات فراوانی دیده می‌شود، که فرزندان مورد پند و موعظه‌ی پدران قرار گرفته‌اند. خدای منان درسوره ی لقمان به موعظه‌ی لقمان به فرزندش اشاره می‌کند: «وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ». (لقمان/۱۳) (به یاد بیاور) هنگامی را که لقمان به فرزندش - درحالی که او را موعظه می‌کرد- گفت: پسرم! چیزی را همتای خدا قرار مده که شرک، ظلم بزرگی است. یا خداوند از زبان حضرت نوح عَلَيْهِ السَّلَام نقل می‌کند: «وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَتَادِي نُوحَ ابْنَهُ

وَفُضِّلْنَا بِرُوحِنَا فِي رَأْسِ مَوْزَةٍ وَأَوَّلَانِ سُنَّتِ

وَكَانَ فِي مَغْزَلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ». (هود/۴۲) وکشتی آنها از میان امواجی هم چون کوهها حرکت می‌داد؛ (دراین هنگام) نوح فرزندش را که درگوشه‌ای بود صدا زد: «پسرم! همراه ما سوار شو، وبا کافران مباش!» در روایات نیز داریم که رسول خدا ﷺ نیز درباره موعظه می‌فرماید: «إِنَّ الدِّينَ النَّصِيحَةُ» همانا دین، پند دادن است. (علاءالدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، ص ۲۳۵)

والدین اگر بخواهند پندشان بر فرزندشان تأثیر داشته باشد، باید شرایط ذیل را رعایت کنند: ۱. به مقدار ضرورت بسنده کنند. ۲. والدین خود به موعظه‌هایشان عمل کنند. در روایات آمده است: «إِنَّ الْعَالِمَ إِذَا لَمْ يَعْمَلْ بِعِلْمِهِ زَلَّتْ مَوْعِظَتُهُ عَنِ الْقُلُوبِ كَمَا يَزِلُّ الْمَطَرُ عَنِ الصَّفَا» اگر دانا به دانش خود عمل نکند، موعظه‌اش از قلب‌ها می‌لغزد؛ همان گونه که قطره آب از روی سنگ فرو می‌ریزد. (کلینی، محمدبن یعقوب. پیشین، ج ۱، ص ۴۴). ۳. برای تأثیر نصیحت، باید بین خود و فرزندانشان رابطه‌ای قلبی و عاطفی برقرار سازند. دل فرزند به والدینی روی می‌آورد که با آنان انس داشته باشد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «قُلُوبُ الرِّجَالِ وَحْشِيَّةٌ، فَمَنْ تَأَلَّفَهَا أُقْبِلَتْ عَلَيْهِ» دل‌های انسان‌ها وحشی‌اند؛ پس به کسی روی می‌آورند که با آن‌ها انس گیرد. ۴. نصیحت‌ها باید پنهانی باشد. ۵. در پند و اندرزها، به منفعت و مصلحت فرزند توجه کنند و مصالح خود را در نظر نگیرند. اگر فرزند احساس کند نصیحت‌های والدین برای منافع خودشان است، چندان اثری نخواهد داشت. (دهنوی، نسیم مهر، ج ۲، ص ۲۹)

روش الگویی

یکی از شیوه‌های موثر در تربیت کودکان و نوجوانان روش الگویی است. در این روش فرد، از فرد یا افراد دیگر به عنوان سرمشق و الگو استفاده می‌کند و تحت تأثیر مشاهده از رفتار دیگران پیروی نموده و خود را با آن همساز می‌کند. خداوند بزرگ در قرآن کریم روش الگویی را مورد توجه قرار داده هم الگوهای پسندیده مانند: پیامبر گرامی اسلام ﷺ را به عنوان اسوه و الگوی تربیت مردم معرفی می‌کند آن جا که می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب/ ۲۱) بی تردید، برای شما در همه ابعاد الگو در (اقتدای به) رسول خدا ﷺ است. همچنین از اسماعیل، نماد تسلیم در مقابل فرمان خدا؛ ابراهیم، الگوی فطرت جویی و بت شکنی؛ نوح، الگوی پایداری در تبلیغ دین؛ ایوب، قهرمان صبر و تحمل در شدايد روزگار نام برده است. و هم الگوهای ناپسند مانند زن حضرت نوح و زن حضرت لوط را به همین منظور نشان می‌دهد.

روش‌های اصلاحی

روش‌های اصلاحی، آن دسته از روش‌های تربیتی‌اند که هدف از آنها، حذف یا کاهش یک رفتار ناپسند (اعم از رفتار ظاهری یا اموری درونی همچون، تفکرات ناصحیح و ناپسند) می‌باشد. که مهمترین آن‌ها عبارت است از:

تغافل

یکی از روش‌های تربیتی اسلام که خیلی مهم، کاربردی و پرفایده است، تغافل (چشم‌پوشی) می‌باشد. تغافل عبارت است از این که انسان چیزی را که می‌داند و از آن آگاه است، با اراده و

دوفصلنامه پژوهش‌های قرآنی در آموزه‌ها و آداب سنت

عمد، خود را به بی‌خبری و غفلت بزند و به گونه‌ای وانمود کند که از آن ناآگاه و بی‌اطلاع است و در واقع خود را غافل نشان دهد. منابع اسلامی به‌ویژه قرآن و روایات، به کارگیری آن را در معاشرت‌های اجتماعی، خانوادگی؛ امور تربیتی، و مدیریتی مورد تأکید قرار داده‌اند؛ در قرآن بهترین واژه‌ای که این معنی را به طور کامل می‌رساند، واژه «صفح» می‌باشد. «وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (نور/۲۲) باید عفو کنید و لغزش‌های دیگران را نادیده بگیرید؛ آیا دوست نمی‌دارید خداوند شما را ببخشد؟ و خداوند غفور و رحیم است.» امام علی علیه السلام می‌فرماید: «العَاقِلُ نِصْفُهُ احْتِمَالٌ، وَ نِصْفُهُ تَعَاوُلٌ» «نیمی از انسان عاقل، بردباری و تحمل است؛ و نیم دیگرش تعافل و نادیده گرفتن.» (آمدی، پیشین، ص ۱۱۷)

پرهیز از عیب جویی

در تربیت کودکان و نوجوانان نباید از کارهای کودکان و آنچه انجام می‌دهند، عیب جویی کرد و آنها را سرزنش نمود، به سبب اینکه با عیب و ایراد گرفتن موجب می‌شود آنها در توانایی و استعداد خود، شک و تردید کنند و اعتماد به نفس خود را از دست بدهند. خداوند متعال در آغاز سوره همزه در رابطه با عیب‌جویی از دیگران فرموده است: «وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ» «وای بر هر بدگوی عیب‌جویی. «همزه» از ریشه «همز» در اصل به معنای شکستن است؛ از آن‌جا که عیب‌جویان شخصیت دیگران را در هم می‌شکنند به آن‌ها «همزه» اطلاق شده و «لمزه» نیز از ریشه «لمز» به معنای طعنه زدن و عیب‌جویی کردن است.

پرهیز از استدلال‌های فراتر از توانایی کودک

دفتر مشاوران پژوهشی و آموزشی در آسب‌ها و آسب‌ها

دین اسلام دینی سهل، شیرین، مطابق با فطرت انسان، ایجاد کننده لطافت روح و برطرف کردن خستگی از زندگی است. بنابراین باید دین را درست به کودک معرفی کرد. شیوه تبلیغ انبیا این بود که با هر فردی به اندازه درک و فهم خود او سخن می‌گفتند، توجه به این مساله لازم است که کودکان هنوز به دوره تفکر مذهبی نرسیده‌اند و ذهن آن‌ها قدرت کافی برای درک مسائل و ادله پیچیده را ندارد و از هر استدلالی برای اثبات خداوند و یا هر جنبه‌ای از دین که فراتر از توانایی‌های ذهنی آن‌ها باشد، برداشت‌های ساده، مطلق و غیرواقعی خواهند داشت و اغلب از معنای ظاهری جملات فراتر نخواهد رفت. وقتی هم که در درک مساله شکست بخورند این شکست را متوجه استدلال و بطلان اصل مساله می‌دانند.

نتیجه

در تربیت دینی، هدف این است که روحیه عبودیت را فعال سازیم. اما آسیب‌های تربیتی، تلاش‌های تربیتی را خنثی نموده و اثرات تربیت را از بین می‌برد. آسیب‌هایی که به تربیت دینی وارد می‌شود می‌تواند عوامل و منشاءهای گوناگون داشته باشد. برخی از آسیب‌ها ریشه در وراثت و ژنتیک و پاره‌ای دیگر ریشه در آسیب‌های محیطی دارد. که از آنها می‌توان به روش‌های غلط تربیتی از سوی خانواده‌ها، مربیان، نهادهای آموزشی، وسایل ارتباط جمعی (تلویزیون، بازی‌های رایانه‌ای، اینترنت، ماهواره)، دوستان و معاشران و نهادهای حاکم بر جامعه اشاره کرد. برای آسیب‌زدایی و حذف آفت‌ها باید با اصلاح روش‌های غلط، راهکارهای پیشگیری از آسیب‌ها را شناخت و به توصیه‌های اخلاقی و اعتقادی و عبادی که در متون دینی برای تربیت صحیح بیان شده مراجعه کرد. این مهم می‌تواند راهگشای خانواده‌ها و جامعه در امر تربیت دینی کودکان و دفع تهدیدها باشد.

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی

منابع

- قرآن کریم
- آمدی، عبدالواحد. غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۰
- اسحاقی، حسین. سلوک علوی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱، چاپ اول
- برازش، علیرضا. المعجم المفهرس لالفاظ غرر الحکم و درر الکلم، تهران: نشر سپهر، ۱۳۷۱
- پاینده، ابوالقاسم. نهج الفصاحه. تهران: نشر دنیای دانش، ۱۳۸۲
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ج ۱، ۱۳۹۵، چاپ ۱۴
- پور طهماسبی، سیاوش و سعید. رویکرد اسلامی در بهره‌گیری از رسانه‌های پست مدرن در تربیت دینی، فصلنامه پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی، (۲). ۱۳۹۱
- حرانی، تحف العقول عن آل الرسول، به تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۶
- حرّ عاملی، محمد بن الحسن؛ وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق
- حسینی، عباس و صدیقه دلاوری، خانواده و اینترنت، مجله معارف اسلامی، (۷۱)، ۱۳۸۷
- خطیب، محمد شحات. اصول التریبه الاسلامیه، ریاض: دارالخریجی، ۱۴۱۵ ق
- دهنوی، حسین. نسیم مهر، ج ۳، قم: انتشارات خادم الرضا (ع)، ۱۳۸۸، چاپ پنجم
- رضاییان بیلندی، حسین. رسانه و نقش والدین در تربیت فرزندان، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۹۳
- زارغان، محمد جواد. تربیت دینی، تربیت لیبرال، فصلنامه معرفت، (۳۳)، ۱۳۸۹
- شجاعی، محمدصادق، روان‌شناسی و آسیب‌شناسی اینترنت، نشریه روانشناسی و دین، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۸
- صادقی، محمود. احکام بازی‌های رایانه‌ای، قم: نشر معروف، ۱۳۹۴
- عباسی ولدی، محسن. من دیگر ما. قم: انتشارات جامعه الزهرا، ۱۳۹۲. چاپ اول.
- عباسی ولدی، محسن، بشقاب‌های سفره پشت بام مان، انتشارات آیین فطرت، ۱۳۹۳. چاپ ششم
- علاءالدین. علی بن حسام. کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، قم: موسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۷۴.
- فیاض بخش، محمدتقی. کرامت نفس در تربیت کودک، تهران: انتشارات فردا، ۱۳۸۹
- عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر العیاشی، تهران: المطبعه العلمیه، ۱۳۸۰ ق
- کلینی، محمد بن یعقوب. اصول کافی، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۶۹ چاپ دوم.
- لوئیز کوهن و لارنس مانیون، راهنمای عملی تدریس، ترجمه فاطمه شاکری، مشهد، جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۲

دفتر مطبوعاتی مجلس شورای اسلامی
در آموزه‌ها و آداب و سنن

مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، تهران: دارالکتب اسلامیه، ۱۳۶۲

مظاهری، حسین، تربیت فرزند از نظر اسلام، قم: انتشارات ام ابیها، ۱۳۷۸.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴. چاپ اول

نوری الطبرسی، حسین. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: نشر: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.

هشمی، علی. مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، ج ۸، بیروت: ار کتاب العربی، ۱۹۶۷م. چاپ دوم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی ومطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی